
Трибуна Молодого Вченого

Р. Д. Ляшенко,

здобувач,

Інститут держави і права

ім. В.М. Корецького НАН України

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОННИХ ПРЕЗУМПЦІЙ

У статті автор характеризує законні презумпції, формулює їх визначення, розглядає особливості їх закріплення у нормах права. Особлива увага приділяється аналізу неспростованих презумпцій.

Ключові слова: презумпція, вірогідний характер, фікція, пряме закріплення.

В статті автор дає характеристику законних презумпцій, формулює їх визначення, розглядає особливості їх закріплення в нормах права. Особлива увага приділяється аналізу неопровержимих презумпцій.

Ключевые слова: презумпция, вероятный характер, фикция, прямое закрепление.

In the article author provides characteristic of legal presumptions, formulates their definition, considers peculiarities of their definition (fixation) in legal norms. Special attention is paid to analysis of incontestable presumptions.

Key words: presumption, probable character, fiction, direct definition (fixation).

Процес формування громадянського суспільства та побудови правової держави тісно пов'язаний з удосконаленням законодавства. У зв'язку з цим особливого значення набувають проблеми усунення недоліків, які стосуються змісту і техніки викладу нормативного матеріалу. Це тягне за собою цілий комплекс проблем, пов'язаних із тлумаченням та реалізацією правових норм. У системі юридичних засобів правового регулювання важливе місце займають законні презумпції.

Різні аспекти проблематики законних презумпцій досліджувались у працях В. К. Бабаєва, Д. М. Щокіна, О. А. Кузнецової, О. Т. Боннер, М. К. Треушнікова, О. В. Смірнова, С. Ю. Веденєва, К. К. Панько та інших учених. Проте дискусійним залишається питання щодо розуміння сутності законних презумпцій та формулювання їх обґрунтованого визначення. Дослідження цих проблем є важливим для правозастосовної практики, оскільки органи правозастосування часто ігнорують презумпції, закріплені у законах, іноді навіть не здогадуючись про їх закріплення у правовій нормі. Тому питання з'ясування сутності закон-

них презумпцій та особливостей їх закріплення у законодавстві є актуальним з погляду як теорії права, так і юридичної практики.

Основною метою цієї статті є загальнотеоретичне дослідження сутності законних презумпцій та формулювання їх визначення.

Встановлення законодавцем презумпції є законодавчим прийомом, суть якого полягає у тому, що правило, сформульоване у правовій презумпції перевірене попереднім досвідом і тому правильно відображає більшість ситуацій, на які розраховується, дає можливість врахувати специфіку інших ситуацій шляхом спростування презумпції.

Законні презумпції формуються здебільшого на основі фактичних презумпцій, які в результаті тривалої дії довели свою цінність і включаються у нормативно-правовий масив задля захисту суспільних інтересів.

Законні презумпції можуть бути спростовними і неспростовними. Спростовні презумпції є припущеннями, стосовно яких закон допускає можливість спростування і які вважаються істинними, поки не буде доведено протилежне. У правовій науці існування спростовних презумпцій є загальновизнаним у правовій науці.

Дискусійним в теорії права є питання щодо існування неспростовних презумпцій. На думку Д. М. Щокіна, наявність неспростовних презумпцій – це незаперечний факт, адже можливість існування таких презумпцій у праві впливає з телеологічної природи правової презумпції, тобто з її спрямованості на цілі правового регулювання¹. Законодавець, формулюючи неспростовні презумпції, використовує формальну визначеність права з метою захисту особливо значущих суспільних інтересів, і тому в окремих випадках змушений відступити від принципу об'єктивної істини. Так, ст. 22 Кримінального кодексу України передбачає, що до кримінальної відповідальності можуть притягуватися особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, а у деяких випадках – 14 років². Правило це впливає із презумпції, що особи, які не досягли вказаного віку, не розуміють суспільної безпеки своїх дій і тому їх не можна визнати винними у вчиненні злочину. Якщо у кримінальній справі встановлено факт недосягнення обвинуваченим віку кримінальної відповідальності, то виключається необхідність доказувати і робити предметом оцінки доказів такі обставини, як розуміння обвинуваченим суспільної безпеки вчинених ним дій і здатність керувати собою при вчиненні цього діяння. Базуючись на даних медицини, психології і практики розслідування кримінальних справ, законодавець презюмує цих осіб такими, що не розуміють суспільно небезпечного характеру своєї об'єктивно протиправної поведінки, і такими, що не вміють достатньо керувати своїми діями. В інтересах стабільності застосування норм кримінального права з метою забезпечення прав і законних інтересів громадян закон розглядає цю презумпцію як беззаперечну і неспростовну, тобто таку, що не допускає надання і оцінку доказів протилежного. Однак можливі окремі життєві ситуації, які виходять за межі вказаної презумпції. Наприклад, обвинувачений, який не досягнув віку кримінальної відповідальності, в силу раннього інтелектуального розвитку може розуміти протиправний характер свого діяння і керувати своєю поведінкою, але він не підлягає притягнен-

ню до кримінальної відповідальності. Презумпція в даному випадку не допускає факультативного застосування загальної норми закону.

О. К. Фетисов запропонував розглядати неспростовну презумпцію як судження, вірогідність якого близька до неспростовного висновку, безумовної істини чи аксіоми, тобто твердження, що не потребує доказів. Ці презумпції, по-перше, достатньо в законі не виражені, а виводяться в результаті комплексного аналізу норми права, і, по-друге, законодавець вводить їх в основу норми права, виходячи з їх соціального значення для регулювання суспільних відносин³.

На думку О. А. Мохова, виділення неспростовних презумпцій має теоретичне і практичне значення, особливо для правового вирішення судом питання про розподіл тягара доказування та для подальшої трансформації їх у вид спростовних презумпцій у зв'язку зі змінами законодавства⁴.

Проте ряд учених (О.Т. Боннер, М.К. Треушніков, О.А. Кузнецова, О.В. Смирнов, Є.Ю. Веденєєв та інші) заперечують існування неспростовних презумпцій у праві⁵. Їх міркування зводяться до того, що конструкція неспростовної презумпції суперечить самій природі правових припущень. Адже презумпції – це припущення, що ґрунтуються на вірогідності, а це означає, що можливі ситуації, які не охоплюються презумпцією, і її застосування до конкретного випадку може бути спростоване. Є. Ю. Веденєєв зазначає, що неспростовна презумпція є імперативним правилом, яке встановлене законодавством. При неможливості спростування презумпції у процесі не лише втрачається зміст матеріально-правового припущення; це може призвести і до обмеження прав однієї із сторін через необґрунтоване домінування іншої сторони у процесі та в результаті штучних переваг, встановлених у законі. Крім того, подібний підхід впливає на один із важливих процесуальних принципів – принцип змагальності сторін⁶. На думку О. А. Кузнецової, презумпції не існує, якщо щось однозначно встановлюється або визначається законом, навіть якщо при цьому використовується термін «припускається». Не кожна норма, граматично сформульована законодавцем як припущення, є презумпцією. Відсутність можливості спростування презумптивної норми перетворює її в законодавчо встановлену норму⁷.

М. А. Гурвич ототожнював неспростовну презумпцію з фікцією і розумів її як законодавчий прийом, відповідно до якого один фактичний склад за своїми правовими наслідками прирівнювався до іншого⁸. На наш погляд, така точка зору є необґрунтованою, оскільки фікція визнає реальним те становище, якого насправді не існує, а неспростовна презумпція оголошує дійсним факт, що презюмується, вона базується на істинності базового факту та раціональному зв'язку між основним фактом і фактом, що презюмується. Крім того, фіктивним положенням не властивий вірогідний характер, вони, на відміну від презумпцій, із самого початку є вигаданими, неправдивими.

У юридичній літературі існують думки, що правильно говорити не про існування неспростовних презумпцій у праві, оскільки сама презумпція не може бути такою, а про спростовні чи неспростовні висновки, що робляться на основі презумпцій⁹.

Фактично сама ідея «неспростовних презумпцій» є суперечливою, адже їм не властива важлива ознака презумпцій – можливість спростування, крім того, вони не мають доказового значення, оскільки забороняють доводити протилежне. Але їм властиві інші ознаки презумпцій: вірогідність, прийняття їх як істинних. Крім того, вони регулюють правові відносини – впливають на результат при розгляді справи. До таких презумпцій належать: презумпція батьківства щодо подружжя, яке дало згоду на виношування ембріону сурогатною матір'ю; презумпція відсутності суспільної небезпеки щодо особи, яка вчинила діяння, що має ознаки складу злочину, адміністративного правопорушення, дисциплінарного проступку, якщо після їх вчинення пройшли строки давності притягнення до юридичної відповідальності, тощо.

Отже, неспростовні презумпції формулюються як юридичний імператив, але не помітити їх вірогідного характеру неможливо, тому заперечувати наявність у праві неспростовних презумпцій було б помилкою.

Законні презумпції можуть як прямо закріплюватись у нормах права, так і виводитись у результаті їх тлумачення. Пряме закріплення передбачає вираження презумпції у чотирьох варіантах. По-перше, коли в нормі містяться вислови: «...поки не доведено протилежне», «...якщо не доведе», «якщо не встановлено...», «вважається» і т. п. Так, ст. 269 п. 6 Господарського кодексу України передбачає презумпцію вини постачальника, згідно з якою постачальник (виробник) зобов'язаний за свій рахунок усунути дефекти виробу, виявлені протягом гарантійного строку, або замінити товари, *якщо не доведе*, що дефекти виникли внаслідок порушення покупцем (споживачем) правил експлуатації або зберігання виробу¹⁰. Ст. 173 Сімейного кодексу України розкриває презумпцію визнання майна власністю батьків, згідно з якою при вирішенні спору між батьками та малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом. Ст. 60 СК України формулює презумпцію права спільної сумісної власності подружжя, відповідно до якої *вважається*, що кожна річ, набута під час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Зауважимо, що термін «вважається» не завжди вказує на наявність презумпції у правовій нормі. Так, ст. 75 СК України визначає, що непрацездатним *вважається* той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи¹¹. Про наявність презумпції у цій правовій нормі не можна говорити, адже їй не властиві основні ознаки презумпції (в першу чергу – вірогідний характер, можливість спростування і т. ін.).

По-друге, коли в самій нормі права поряд із презумптивним положенням міститься термін «презумпція». Наприклад, ст. 435 Цивільного кодексу України закріплює презумпцію авторства¹²; ст. 40 Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р. передбачає презумпцію невинуватості дитини, поки її вина не буде доведена згідно із законом¹³.

По-третє, коли у назві статті, що містить презумптивне положення, є термін «презумпція». Так, ст. 3 Закону України «Про психіатричну допомогу» має назву «Презумпція психічного здоров'я»¹⁴.

Нечітке формулювання законодавчих положень призводить до того, що поряд з презумпціями, що прямо закріплюються, існують т. зв. «непрямі презумпції», про наявність яких можна зробити висновок лише в результаті тлумачення норми права. На думку В. К. Бабаєва, про непряме закріплення можна говорити, якщо презумпція виступає як логічне обґрунтування норми. Якщо в основі правової норми лежить презумпція, то в її гіпотезі закріплюється базовий факт, який є основою презумпції, – він містить умову або умови, за яких діє правова норма. Якщо не підтверджується наявність умов для реалізації правової норми, то, відповідно, спростовується і сама презумпція, і, навпаки, якщо ці умови існують, то презумпція діє. Норма, яка містить опосередковано закріплену презумпцію, має не вірогідний, а аксіоматичний характер¹⁵. Відтак ст. 68 Конституції України закріплює презумпцію знання законів, але ця норма сприймається як аксіома, оскільки встановлює, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності¹⁶. Якщо ґрунтовно проаналізувати дану правову норму, то вона передбачає, що громадянин, який відповідає перед судом за порушення закону, знав даний закон, оскільки останній був належним чином опублікований для загального ознайомлення. В основу презумпції знання закону покладено припущення, що відповідним чином опублікований закон відомий усім і з моменту вступу його в силу підлягає дотриманню усіма. Ніхто не може посилатися на незнання закону. Значення даної презумптивної норми полягає в тому, що вона слугує важливим засобом забезпечення державної дисципліни та правопорядку і одночасно є однією з юридичних гарантій прав громадян.

На думку С. Ю. Веденєєва, не можна виводити презумпції, виходячи зі змісту законодавства, оскільки це не вносить ясності в їх застосування на практиці і позбавляє презумпцію того правового значення, яким вона насправді володіє. Презумпції повинні закріплюватися в законах і формулюватися так, щоб не виникало потреби у розширювальному тлумаченні – ні судовому, ні доктринальному¹⁷.

Насправді опосередковані презумпції складні для застосування в силу їх неочевидності для правозастосовника. Але ми поділяємо думку Ю. О. Серикова, який зазначає, що вони є певним резервом для суду при вирішенні особливо складних справ, що дозволяє їм переходити в розряд судових презумпцій. Крім того, можлива трансформація непрямих презумпцій і поступове пряме закріплення найбільш значущих із них¹⁸.

Підсумовуючи вищевикладене, ми дійшли висновку, що **законні презумпції** – це припущення прямо або опосередковано закріплені у законодавстві, які встановлюються на основі базових, раніше доведених фактів, з якими законодавець пов'язує встановлення презюмованого факту, щодо якого робиться припущення, що спричиняє настання конкретних юридичних наслідків. Законні презумпції, як правило, мають спростовний характер (спростовні презумпції), але в окремих випадках законодавець не передбачає можливості їх спростування, встановлюючи їх в імперативній формі (неспростовні презумпції).

1. *Щекин Д. М.* Юридические презумпции в налоговом праве: Учеб. пособие / Под ред. С. Г. Пепеляева – М.: Академический правовой университет, 2002. – С. 70.
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р.: За станом на 20.06.2009 р. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>.
3. *Фетисов А. К.* Неопровержимые презумпции в праве России // Юрист. – М.: Юрист. – 2005. – № 6. – С. 20.
4. *Мохов А. А.* О презумпциях в гражданском судопроизводстве России // Юридический мир. – 2006. – № 4. – С. 45.
5. *Боннер А. Т.* Избранные труды по гражданскому процессу. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2005. – С. 815; *Треушников М. К.* Судебные доказательства: Монография. – М.: Юридическое бюро «Городец», 1997. – С. 69; *Кузнецова О. А.* Презумпции в гражданском праве. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 122; *Смирнов А. В.* Презумпции и распределение бремени доказывания в уголовном процессе // Государство и право. – 2008. – № 1. – С. 60; *Веденев Е. Ю.* Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 47.
6. *Веденев Е. Ю.* Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 49.
7. *Кузнецова О. А.* Презумпции в гражданском праве. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – С. 123, 129.
8. *Гураич М.* Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе // Советская юстиция. – 1969. – № 12. – С. 10.
9. *Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькин П. С.* Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1978. – С. 237; *Панько К. К.* Классификация презумпций в механизме уголовного законодательства и ее значение // Адвокатская практика. – М.: Юрист, 2006. – № 1. – С. 34.
10. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р.: За станом на 30.04.2009 р. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>.
11. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р.: За станом на 12.06.2009 р. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>.
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р.: За станом на 12.06.2009 р. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>.
13. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р.: За станом на 03.04.2003 р. / ООН. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
14. Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 р.: За станом на 19.06.2007 р. / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
15. *Бабаев В. К.* Презумпции в советском праве. – Горький, Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – С. 67.
16. Конституція України від 28.06.1996 р.: За станом на 28.04.2009 р. // Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=01y1996&find=1&typ=100>.
17. *Веденев Е. Ю.* Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 46.
18. *Сериков Ю. А.* Классификация презумпций в науке гражданского процессуального права // Арбитражный и гражданский процесс. – М.: Юрист, 2004. – № 5. – С. 21.